

Tomasz Majtczak
Kraków

Rozwój semantyczny japońskiego *kokoro* ‘serce’

Japoński wyraz *kokoro*, bez względu na okres historyczny, z którego pochodzi zawierający je tekst, definiowany jest w słownikach jako (JKD-J, 289, s.v.; KNJED, 895–896, s.v.):

stjap. *ko₂ko₂ro₂* ‘umysł, rozum, intelekt, duch, dusza; myśli, odczucia, nastrój; zamiar, chęć, wola; uczucie, miłość; dwulicowość, obłuda’ > śrjap. (1603, *Vocabulario* ...) «Cocoro. *Coração*.» ‘serce’ > wspjap. *kokoro* ‘mind, spirit, mentality, idea, thought; heart, feeling; heart, whole-heartedness, sincerity; thought, consideration, sympathy; mind, attention, interest, care, memory; will, intention, design, mind, inclination; fancy, taste, mood, humour, frame of mind; the why, the answer, the meaning’

Wnioskować by z tego można, że tłumaczenie japońskiego *kokoro* przez polskie ‘serce’ jest dużym uproszczeniem, a nawet pewnym przekłamaniami, odnosi się ono bowiem jedynie do ‘serca jako siedziby myśli i uczuć’, nie zaś do ‘organu anatomicznego’. Psychiczne znaczenie tego słowa najlepiej widać w zestawieniu z nazwą ‘serca fizycznego’, tj. wspjap. *shinzō* 心臓, np.

wspjap. *kokoro ga itamu* 心が痛む (dosł. ‘boli [kogoś] *kokoro*’) ‘serce [komuś] pęka, serce się ściska / kraje’

wobec

wspjap. *shinzō ga itamu* 心臓が痛む (dosł. ‘boli [kogoś] *shinzō*’) ‘boli [kogoś] serce’

Takie ściśle rozgraniczenie semantyczne, charakterystyczne dla współczesnej japońszczyzny, wydaje się czymś niezwykłym wśród języków świata, które – tak jak na przykład polski – znają wyraz ‘serce’ zarówno w dosłownym, jak i przenośnym znaczeniu, przy czym to drugie rozwija się najczęściej w dwu kierunkach (SJP, s.v.):

serce ‘1. mięśniowy narząd, którego praca warunkuje krążenie krwi w układzie naczyniowym; u człowieka, ssaków i ptaków ma kształt spłaszczonego stożka, zwróconego podstawą ku górze, i składa się z dwóch, całkowicie oddzielonych od siebie części, lewej i prawej, a każda z nich – z przedsionka i komory, połączonych otworem (z zastawką); 2. właściwości człowieka, jego charakter, usposobienie, skłonności, typ uczuciowości; siedlisko wewnętrznych, duchowych przeżyć

człowieka; siedlisko uczuć, wrażeń, nastrojów, głębia duszy; 3. najważniejszy punkt, ośrodek, centrum czegoś; środek, wnętrze¹

Badanie zakresu znaczeniowego japońskiego *kokoro* utrudnia nieco fakt, że od momentu wprowadzenia pisma chińskiego na archipelag wyraz ten używany był powszechnie jako glosa do następującego znaku, posiadającego w języku chińskim wszystkie trzy znaczenia polskiego *serca*:

心 (< w piśmie pieczęciowym, *zhuànwén* 篆文: 𠄎) wspchiń. *xīn* (< śrchiń. **siam*¹ | **sim* < stchiń. ***siam*) ‘1. heart; 2. mind, feeling; 3. centre, core | 1. *anat.* сердце; грудь, грудная полость; 2. сердце, душа, дух; ум, разум, интеллект, рассудок, мысль; желания, настроения, намерения; воля, решимость, устремлённость; 3. центр, середина, сердцевина, сердечник’

Nie musi to jednak automatycznie oznaczać, że wszystkie one zawarte były także w wyrazie japońskim, można by bowiem założyć, że tylko znaczenie drugie znaku 心 (tj. ‘umysł, uczucia’) wzięte było pod uwagę podczas ustalania glosy. Wnikliwa analiza najstarszych tekstów japońskich dowodzi wszakże, iż stjap. *ko₂ko₂ro₂* miało także znaczenie anatomiczne i że było ono pierwotne względem wszystkich pozostałych.

Najbardziej jednoznaczne potwierdzenie tego faktu znajduje się w odnośnym hasle słownika znaków chińskich, zwanego „Iroha jiruishō” 色葉字類抄 (‘Znaki chińskie objaśnione i ułożone w porządku *iroha*’, skompilowanego przez Tachibanę Tadakane 橘忠兼 pomiędzy rokiem 1144 a 1181), gdzie kjap. *kokoro* jest jasno zdefiniowane jako ‘serce fizyczne’ (KD, 600, s.v. *ko₂ko₂ro₂*; IKJ, 488, s.v. *kokoro*):

「心ココロ五臓之一也」

xīn KOKORO wūzàng zhī yī yě

‘serce *kokoro* jest jednym z pięciu organów wewnętrznych’ (wspchiń. *wūzàng* 五臓 (五藏) ‘five viscera (heart, liver, spleen, lungs, kidney) | пять внутренних органов (сердце, печень, селезёнка, лёгкие, почки)’

Bardzo wątpliwe się wydaje, aby wyjaśnienie to odnosiło się wyłącznie do części chińskiej tego hasła, tym bardziej że i w oryginalnych tekstach japońskich odnaleźć można znaczenie dosłowne stjap. *ko₂ko₂ro₂*. Tak na przykład w wierszu numer 60 (lub 61 w zależności od numeracji) w „Kojiki” 古事記 (‘Księga dawnych wydarzeń’, 712) wyraz ten użyty jest w kontekście wyraźnie anatomicznym, a mianowicie jako część frazy stjap. *ki₁mo₁ mukapu ko₂ko₂ro₂* ‘serce leżące naprzeciw wątroby’ (JKD-J, 247, s.v. *ki₁mo₁*). Wiersz ten brzmi w całości następująco (*Kojiki*..., 272–273):

美母呂能

mi₁mo₂ro₂ no₂

曾能多迦聲紀那流

so₂no₂ takaki₂ naru

¹ Zjawisko to zaobserwować można w wielu językach, co pokazują np. angielskie *heart* (znaczenia 1, 2, 3 polskiego *serce*); niemieckie *das Herz* (znaczenia 1, 2, 3); łacińskie *cor, cordis* (1, 2); greckie *ή καρία, φρενός* (1, 2); rosyjskie *сердце* (1, 2, 3); sanskryckie *hṛdaya* n. (1, 2, 3); arabskie *qalb قلب*, l.mn. *qulūb قلوب* (1, 2, 3); fińskie *sydän* (1, 2, 3); węgierskie *szív* (1, 2, 3); tureckie *yürek* (1, 2); tybetańskie *snying*, honoryfikatywnie *thugs* (1, 2, 3); i wiele innych.

意富韋古賀波良	<i>opo-wiko₁ ga para</i>
意富韋古賀	<i>opo-wiko₁ ga</i>
波良邇阿流	<i>para ni aru</i>
岐毛牟加布	<i>ki₁mo₁ mukapu</i>
許許呂袁陀邇迦	<i>ko₂ko₂ro₂ wo dani ka</i>
阿比淤母波受阿良牟	<i>api₁-omo₂pazu aramu</i>

[podkreślenie dodane – T.M.]

Na owym płaskowyżu
 Mimoro leżąca
 Równina Wielkiego Dzika.
 W brzuchu
 wielkiego dzika,
naprzeciw watroby leżące
serce. – Czyżbyśmy mieli nawet w sercach [naszych]
 nie myśleć o sobie nawzajem?².

To samo wyrażenie pojawia się ponadto w dwu wierszach zamieszczonych w antologii „Man’yōshū” 萬葉集 (‘Zbiór dziesięciu tysięcy liści’, po roku 771): w księdze II w wierszu 135 i w księdze IX w wierszu 1792³. Wydaje się jednak, że w okresach późniejszych wyszło ono z użycia, brak go w każdym razie w kolekcji dwudziestu jeden antologii cesarskich („Nijūichidai shū” 二十一代集) ułożonych pomiędzy rokiem 905 a 1439. Wiersze z „Man’yōshū” przechowały jeszcze jedną utartą frazę, mianowicie stjap. *mura-ki₁mo no₂ ko₂ko₂ro₂* dosł. ‘serce [będące jednym] z wielu organów wewnętrznych’ (JKD-J, 729, s.v.), zaświadczoną czterokrotnie w tej antologii i najwyraźniej również niewystępującą poza nią (wszystkie atestacje zapisane są logograficznie lub ortografią mieszaną: I, 5: 村肝乃心; IV, 720: 村肝之情; X, 2092: 村肝心; XVI, 3811: 村肝乃心).

Dosłowne użycie wyrazu stjap. *ko₂ko₂ro₂* odnaleźć można także w tekstach okresów późniejszych, w których występuje ono równoległe ze znaczeniem przenośnym. Na przykład w dwudziestym dziewiątym ustępie „Makura no sōshi” 枕草子 (‘Zapiski spod wezłowania’, około roku 1000) Sei Shōnagon 清少納言 opisuje (Ikeda 1974, 52/§29):

² W przekładzie D. Philippiego (1968, 36/§41):

Emperor Nintoku sent this song by messenger to his consort Iwa-no-hime, who had fled in a fit of jealousy. On the high place | Of Mimoro, | The Plain of the Great Boar – | In the belly | Of the great boar, | Next to the liver, the heart – | In our hearts, at least, | Can we help but think of each other? [podkreślenie dodane – T.M.], „The first six lines are a long introductory portion leading up to the main subject in the last two lines.” (Philippi 1968, 205₄₁).

³ W obu przypadkach, niestety, zapisane jest ono logogramami, a nie fonogramami, w obu ponadto wyraz stjap. *ko₂ko₂ro₂* wykorzystano w znaczeniu metaforycznym: II, 135: [...] 別之來者 | 肝向 | 心乎痛 [...] *WAKARE si KURE ba | KI₁MO MUKAPU | KO₂KO₂RO₂ wo ITAMI₁* ‘[...] И когда расстался я, | Словно печень у меня | Раскололась на куски, | Стало горестно болеть | Сердце бедное мое. [...]’ (Gluskina 2001, I, 112); IX, 1792: [...] 思遣 | 田時乎白土 | 肝向 | 心摧而 [...] *OMOPI₁YARU | tado₂ki₁ wo sirani | KI₁MO MUKAPU | KO₂KO₂RO₂ KUDAKE₂TE* ‘[...] Я не знаю, как мне быть, | Чтоб развеять грусть мою? | Сердце я разбил свое, [...]’ (Gluskina 2001, II, 118–119).

こころときめきするものすすめの子かひちこあそはする所のまへわたるよきたき物たきて
 ひとりふしたるからかかみのすこしくらき見たるよき男の車とどめてあないしとはせたる
 かしらあらひけさうしてかうはしうしみたるきぬなときたることに見る人なき所にて心
 のうちはなほいとをかし待つ人などのある夜雨のおと風の吹きゆるかすもふとおとろかる
kokoro tokimeki suru mono *suzume no KOGafi tigo asobasuru TOKORO no mafe wataru yoki takIMO-*
NO takite fitori fusitaru kara-kagami no sukosi kuraki MItaru yoki WOTOKO no KURUMA todomete
a[n]nai si tofasetaru
kasira arafi kes[ŷ]aũ-zite kaubasiu simitaru kinu nado kitaru koto ni Miru FITO naki TOKORO nite mo
KOKORO no uti fa *nafo ito wokasi Matu FITO nado no aru YORU AME no oto KAZE no Fuki yurugasu*
mo fu to odorokaru
 [podkreślenia dodane – T.M.]

‘Rzeczy, które przyprowadzają o żywsze bicie serca: Kiedy wróble karmią młode. Gdy się przechodzi obok miejsca, w którym się bawią małe dzieci. Gdy się leży samemu, zapaliwszy wonne kadzidła. Kiedy się zauważy, że chińskie zwierciadło nieco pociemniało. Gdy szlachetny mężczyzna zatrzymuje powóz i każe zapowiedzieć swoją wizytę.

Kiedy się umyje włosy, umaluje twarz i włoży szaty przesycone wonnościami – nawet jeśli nikt tego nie zobaczy, serce mimo to się raduje. Szum deszczu nocą, gdy się czeka na kogoś ... i nagle podrywa ze snu [na odgłos] wiejącego wiatru potrząsającego [okiennicami]’⁴.

‘Serce’ to wszakże nie jedyne znaczenie istotne dla niniejszego studium, jako że stjap. *ko₂ko₂ro₂* pojawia się także w wyrazach i frazach, w których trzeba je interpretować jako ‘środek, centrum’. Poniższe przykłady dobrze ilustrują to znaczenie, które zdecydowanie łatwiej wywieść z pierwotnego ‘organu’ niż ‘siedliska uczuć’:

kjap.⁵ (IX/X w., *Mitsune shū* 躬恒集) *ike no kokoro* ‘środek stawu, dno stawu’ (ostatnie zaświadczenie prawdopodobnie w średniojapońskim (1473, *Sōkon shū* 草根集)) = *ike* ‘staw, sadzawka’ + *no* dopełniacz + *kokoro*

kjap. (934, *Wamyō ruiji shō* 倭名類聚抄) *tanagokoro* ‘dłoń, wewnętrzna strona ręki’ (> śrjap. (1603, *Vocabulario* ...) «Tanagocoro. *Palmas das mãos*.» ‘wnętrza dłoni’ > wśp. *tanagokoro* ‘ts.’) < stjap. *ta-* (~ *te₂*) ‘dłoń, ręka’ + *-na-* ‘dopełniacz’⁶ + *ko₂ko₂ro₂*

Należy również wspomnieć, że w standardowej japońszczyźnie nie istnieje żaden inny wyraz rodzimy, który oznaczałby ‘serce jako organ’, i znaczenie to wyraża-

⁴ W przekładzie I. Morrisa (1971, 51/§16):

Things That Make One's Heart Beat Faster

Sparrows feeding their young. To pass a place where babies are playing. To sleep in a room where some fine incense has been burnt. To notice that one's elegant Chinese mirror has become a little cloudy. To see a gentleman stop his carriage before one's gate and instruct his attendants to announce his arrival. To wash one's hair, make one's toilet, and put on scented robes; even if not a soul sees one, these preparations still produce an inner pleasure.

It is night and one is expecting a visitor. Suddenly one is startled by the sound of rain-drops, which the wind blows against the shutters. [podkreślenie dodane – T.M.]

⁵ Wiersz z *Man'yōshū*, przytaczany w słowniku JKD-J (289, s.v. *ko₂ko₂ro₂*) na dowód obecności takiego znaczenia w starojapońskim, jest nie tylko dwuznaczny, ale i niemal w całości zapisany logograficznie, a więc w tej kwestii nierozstrzygający: IV, 725: 二寶鳥乃 | 潜池水 | 情有者 | 君尔吾戀 | 情示左衽 *nipo-DO₂RI no₂ | KADUKU IKE₂-MI₁DU | KO₂KO₂RO₂ ARABA | KI₁MI₁ ni (W)A GA KO₁PURU | KO₂KO₂RO₂ SIME₁sane* ‘O вода прозрачная в пруду, | Где ныряют утки ниодори, | Если жалость есть в тебе, вода, | Дай тогда увидеть государю | Сердце, полное любви к нему!’ (Gluskina 2001, I, 286–287) [podkreślenie dodane – T.M.].

⁶ Inne wyjaśnienie proponuje A. Vovin (2005: 102–107): „There is a [...] plural marker *-na* in Western Old Japanese that is not productive: it survives predominantly in compounds” (s. 102). Jakkolwiek by było, złożenie *tanagokoro* musi być bardzo stare.

ne jest tylko zapożyczeniami z języka chińskiego, zaświadczonymi zresztą dość późno (Serifu 2001: 47, 320, s.v. *shinzō*; JKD-M, s.vv.; *Vocabulario ...*, s.vv.):

śrjap. (XIII/XIV w., *Gempei seisui* 源平盛衰記) *sin (no) zau* (> śrjap. (1603, *Vocabulario ...*) «Xinno zō. *Coração*» 'serce' > wśp. *shinzō* 'heart, cordia [?], ticker; nerve, cheek') ← śrchiń. **siəm*¹ *dzaŋ*³ | *sim dzaŋ^h > wśpchiń. *xīnzàng* 心臟 'heart (the organ itself) | anat. сердце', gdzie wśpchiń. *zàng* 臟 'entrails, viscera | внутренние органы, внутренности'

śrjap. (1476–1480, *Shikishō* 史記抄) *sin* (> śrjap. (1603, *Vocabulario ...*) «Xin. i, Cosoro. *Coração*. ¶ *Item, Pauio de candea*. ¶ *Item, Amago, ou miolo das aruores*. ¶ *Item, O Xin de que falão os Iêxus que he hũa substancia como espiritual, &c.* ¶ *Item, A principal erua, ou fulla que se poem no meo do ramallete mais alta*» 'serce; knot lampy oliwnej; rdzeń albo mięksiz drzew; owo Xin, o którym *Zenshū* [禅宗, buddyści zen] powiadają, że jest substancją, np. duchową itp.; główne najwyższe ziele lub kwiat, które się kładzie pośrodku bukiecika' > wśp. *shin* 'heart, mind, spirit, motive, sense; padding, wick, lead; core, heart, top; marrow, vitality') ← śrchiń. **siəm*¹ | *sim > wśpchiń. *xīn* 心 (p. wyżej)

śrjap. (1474–1536, *Sanetaka kōki* 実隆公記 1490) *sinpu* (> śrjap. (1603, *Vocabulario ...*) «Xinpu. *Coração, & entranhas*» 'serce i wnętrności') ← śrchiń. **siəm*¹ *pu*² | **sim pu*² > wśpchiń. *xīnfū* 心府 'местонахождение сердца; сердце', 心腑 'сердце и внутренности, всем нутром; искренне; от всего сердца', gdzie wśpchiń. *fū* 府 'kut. med. грудь; вл.腑 (внутренности, особенно: человека)', 腑 'kut. med. внутренности, утроба, нутро'

Co więcej, ani dialekty japońskie, ani riukiuzańskie nie wskazują na to, aby kiedykolwiek na archipelagu używano na określenie 'serca anatomicznego' rodzimego słowa innego niż *kokoro* (por. DoJD, III, 2538–2540, s.v. *shinzō*).

Wobec powyższego stwierdzić można, że stjap. *ko₂ko₂ro₂* miało oprócz przenośnego także znaczenie 'serca fizycznego', a biorąc pod uwagę zaświadczone formacje japońskie, w których wyraz ten interpretować trzeba jako 'środek, centrum', znaczenie 'serca jako organu' należy uznać za pierwotne, jakkolwiek rzadkie by ono było (już nawet na etapie starojapońskim) w porównaniu z sensem wtórnym, tj. 'serca jako siedziby uczuć'. Sytuacja ta przypomina żywo stosunki panujące w świętej księdze świata zachodniego: „W Biblii wyraz »serce« występuje jako symbol, metafora czy przenośnia, w charakterze źródła i siedziby życia religijno-obyczajowego, ośrodka osobowości, działania, charakteru, zachowań – kilkaset razy, a zaledwie tuzin razy na określenie organu ciała” (Kopaliński 1991: 371, s.v. *serce*).

Widać zatem, że rozwój semantyczny japońskiego *kokoro* przebiegał według powszechnych prawideł: od konkretnego do abstraktu. Z czasem jednak (i to odróżnia tę ewolucję od znanej z innych języków) znaczenie przenośne stało się jedynym, co pociągnęło za sobą konieczność użycia w kontekstach anatomicznych zapożyczeń chińskich⁷.

⁷ Stopniową utratę znaczenia dosłownego przez rodzimą nazwę 'serca' i zastąpienie jej w tej funkcji wyrazem obcym obserwować można również w języku perskim, gdzie rodzime *del* دل oznacza już wyłącznie '2. the heart, mind, soul; 3. marrow, pith of a tree; trunk of a tree; the centre; the eye; an enigma', a w znaczeniu dosłownym użyć trzeba pożyczki arabskiej, tj. *qalb* قلب (l.mn. *qolub* قلوب) '1. heart; 2. mind, soul, understanding, intellect; 3. kernel, marrow; the middle (of anything); the centre (of an army); the purest or choicest part, pith, core'.

Skróty i symbole

Formy wyrazowe i znaki chińskie oraz ich znaczenia cytowane są dokładnie według podanych niżej źródeł. Tylko objaśnienia japońskie podano w przekładzie na język polski.

Fragmety wierszy pochodzących z *Man'yōshū* cytowane są według *Man'yōshū* i *Man'yōshū CD-ROM ban*.

kjap.	klasyczny japoński (IX–XII w.; według KD i IKJ)
njap.	nowojapoński (XVIII–XIX w.; według KD i IKJ)
stchiń.	starochiński (XI–III w. p.n.e.; rekonstrukcje dla okresu około 600 r. p.n.e. według Tōdō 2001)
stjap.	starojapoński (VIII w.; według JKD-J, KD i IKJ)
śrchiń.	średniochiński (VI–X w. n.e.; rekonstrukcje dla okresu około 600 r. n.e. według Tōdō 2001 Pulleyblank 1991: „Early Middle Chinese”)
śrjap.	średniojapoński (XIII–XVII w.; według KD, IKJ i JKD-M)
wspchiń.	współczesny standardowy chiński (XX w., <i>pǔtōnghuà</i> 普通話; według Wénlín BKRS)
wspjap.	współczesny japoński (XX w.; według KNJED)
*	forma rekonstruowana (porównawczo lub wewnętrznie, lub obiema metodami)
> <	rozwój historyczny
→ ←	zapożyczenie
«...»	sposób zapisu stosowany przez misjonarzy chrześcijańskich w za- bytkach japońskich sporządzonych alfabetem łańciskim na przeło- mie XVI i XVII w.
MAŁE WERSALIKI	fragmenty tekstu japońskiego zapisane znakami chińskimi użyтыми dla ich wartości znaczeniowej, a nie fonetycznej (tzw. lo- gramami)

Bibliografia

- BKRS = *Большой китайско-русский словарь по русской графической системе в четырех томах*. Составлен коллективом китаистов под руководством и редакцией проф. Ильи Михайловича Ошанина. Москва: Издательство «Наука». Том I, 1983, 553 s.; Том II, 1983, 1100 s.; Том III, 1984, 1104 s.; Том IV, 1984, 1062 s.
- DoJD, III = *Gendai Nihon-go hōgen daijiten. Dictionary of Japanese dialects*. Red. Hirayama Teruo 平山輝男 et al. Tom III: *ke – su*. Tōkyō 1992: Meiji shoin, IX + 1737–2674 s.
- Gluskińska 2001 = *Маньёсю: Японская поэзия*. Перевод с японского, вступительная статья, комментарии и приложения Анной Евгеньевной Глускиной. Москва 2001: Издательство АСТ. Том I, 656 s.; Том II, 720 s.; Том III, 464 s.
- Ikedā Kikan 池田亀鑑 (ed.). 1974. *Makura no sōshi*; druk 15. Tōkyō: Iwanami shōten, 393 s. (Iwanami bunko, żółte, 16–1.)

- IKJ = *Iwanami kogo jiten* ['Słownik dawnej japońszczyzny wydawnictwa Iwanami']. Red. Ōno Susumu 大野晋, Satake Akihiro 佐竹昭広, Maeda Kingorō 前田金五郎; wydanie powiększone i poprawione, druk 8. Tōkyō 1996: Iwanami shoten, XVIII + 1534 s.
- JKD-J = *Jidaibetsu kokugo daijiten. Jōdai hen* ['Wielki słownik języka japońskiego z podziałem na epoki. Okres starojapoński']. Red. Omodaka Hisataka 澤瀉久孝 et al.; druk 13. Tōkyō 2000: Sanseidō, LVIII + 904 + 190 s.
- JKD-M = *Jidaibetsu kokugo daijiten. Muromachi jidai hen* ['Wielki słownik języka japońskiego z podziałem na epoki. Okres Muromachi']. Red. Doi Tadao 土井忠生 et al.; druk 2. Tōkyō 2000: Sanseidō. Tom I: *a – o*, XIV + 1256 s.; Tom II: *ka – ko*, VI + 1264 s.; Tom III: *sa – ti*, IV + 1218 s.; Tom IV: *tu – fu*, druk 1, 1052 s.; Tom V: *fe – n*, druk 4, 2004, 900 s.
- KD = *Kogo daijiten* ['Wielki słownik dawnej japońszczyzny']. Red. Nakada Norio 中田祝夫, Wada Toshimasa 和田利政, Kitahara Yasuo 北原保雄; wydanie pełne pomniejszone, druk 1. Tōkyō 1994: Shōgakukan, XXXII + 1936 s.
- KMK = *Konjaku moji kyō* ['Zwierciadło pism dawnych i dzisiejszych']; wydanie zawierające ponad 100.000 znaków chińskich (ponad 120 000 znaków ogółem). Red. Ishikawa Tadahisa 石川忠久. Tōkyō 2002: Kinokuniya.
- KNJED = *Kenkyusha's new Japanese-English dictionary*. Edited by Katsumata Senkichirō 勝俣銓吉郎; third impression. Tokyo 1968: Kenkyusha, XVI + 2136 pp.
- Kojiki. Norito*. Red. Kurano Kenji 倉野憲司, Takeda Yūkichi 武田童吉; druk 21. Tōkyō 1977: Iwanami shoten, 465 s. (Nihon koten bungaku taikai, 1.)
- Kopaliński, Władysław. 1991. *Słownik symboli*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 512 s.
- Man'yōshū*. Red. Takagi Ichinosuke 高木市之助, Gomi Tomohide 五味智英, Ōno Susumu 大野晋. Tōkyō: Iwanami shoten. Tom I, druk 2, 1957, LXIV + 375 s.; Tom II, druk 1, 1959, 479 s.; Tom III, druk 1, 1960, 481 s.; Tom IV, druk 1, 1962, 507 s. (Nihon koten bungaku taikai, 4–7.)
- Man'yōshū CD-ROM ban* ['«Man'yōshū», wydanie na CD-ROM-ie']. Red. Kinoshita Masatoshi 木下正俊; wydanie pierwsze. Tōkyō 2001: Hanawa shobō.
- Martin, Samuel E. 1987. *The Japanese language through time*. New Haven–London: Yale University Press, VIII + 961 pp.
- Melanowicz, Mikołaj. 1994. *Literatura japońska*. [I]: *Od VI do połowy XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 590 s.
- Morris 1971 = *The pillow book of Sei Shōnagon*. Translated and edited by Ivan Morris. London &c.: Penguin Books, 411 pp.
- Nijūchidai shū* ['Antologie dwudziestu jeden epok'], wersja ksylograficzna opublikowana w czwartym roku ery Shōhō 正保 [tj. w 1647 roku n.e.], wydanie na CD-ROM-ie. Red. Nakamura Yasuo 中村康夫, Tachikawa Yoshihiko 立川美彦, Sugita Mayuko 杉田まゆ子. Tōkyō 1999: Iwanami shoten. (Kokubungaku kenkyū shiryōkan dēta-bēsu, Koten korekushon.)
- Philippi 1968 = *This wine of peace, this wine of laughter. A complete anthology of Japan's earliest songs*. Translated by Donald Philippi, with photographs

- by Kuzunishi Sōsei. 1968. New York: Grossman Publishers; Tokyo: Mushinsha, xx + 236 pp.
- Pulleyblank, Edwin G. 1991. *Lexicon of reconstructed pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBC Press, vii + 488 pp.
- Serifu Kimio 芹生公男. 2001. *Kogo ruigo jiten* [‘Słownik synonimów dawnej japońszczyzny’]; wydanie pierwsze, druk 2. Tōkyō: Sanseidō, vii + 580 + 270 s.
- SJP = *Słownik języka polskiego*. Red. Mieczysław Szymczak; wydanie piąte. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Tom I: A–K, 1988, XLVII + 1104 s.; Tom II: L–P, 1988, 1088 s.; Tom III: R–Ż, 1989, 1104 s.
- Steingass, Francis Joseph. 1892. *A comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Routledge & K. Paul, viii + 1539 pp.
(<http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/steingass/>).
- Tōdō Akiyasu 藤堂明保. 2001. *Gakken kanwa daijiten* [‘Wielki japoński słownik znaków chińskich wydawnictwa Gakken’]; druk 37. Tōkyō: Gakushū kenkyūsha, iv + 1740 + xc s.
- Vocabulario da lingoa de Iapam com a declaração em Portugues, feito por algvns Padres, e Irmãos da Companhia de Iesv*. Nangafaqui 1603. (Faksymile: *Evora-bon Nippo jisho* [‘Słownik japońsko-portugalski, kopia z Biblioteka Pública de Évora’]. Red. Ōtsuka Mitsunobu 大塚光信. Ōsaka 1998: Seibundō, vi + 829 s.)
- Vovin, Alexander. 2005. *A descriptive and comparative grammar of Western Old Japanese*. Part 1: *Sources, script and phonology, lexicon, nominals*. Folkestone: Global Oriental, xix + 412 pp. (Languages of Asia Series, 3).
- Wénlín* 文林 *Software for learning Chinese*; version 2.7. Wenlin Institute, Inc. 1997–2002. *ABC (Alphabetically Based Computerized) Chinese-English Dictionary*. Edited by John DeFrancis. University of Hawai’i Press 1996.